

İQTİSADİYYATIN DÖVLƏT TƏNZİMİNİN ELEMENTLƏRİ.

PLAN.

Giriş.

1. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin mahiyyəti və zəruriliyi.
2. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin metodları və formaları.
3. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin modelləri.
4. Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri.

Nəticə.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat.

GİRİŞ.

Mərkəzləşdirilmiş planlı təsərrüfat sistemindən bazar münasibətlərinə keçid təsərrüfat həyatında köklü dəyişikliklərə səbəb olmaqla yanaşı, iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin xarakterinə də yeni məzmun vermişdir. Belə bir şərait dövlətlə iqtisadiyyat arasında qarşılıqlı münasibətlərin tamamilə yeni prinsiplərə əsaslanmasını tələb edir. Belə, bazar yönümlü iqtisadiyyata xas olan makroiqtisadi tənzimləmə təcrübəsinin bazar münasibətlərinin tədricən formalaşmaqda olduğu milli iqtisadiyyatımız üçün tətbiqi prosesində, Azərbaycanın sosial-iqtisadi şəraitini 70 illik bir dövrdə formalaşmış olan iqtisadiyyatın qeyri-bazar xarakterini, cəmiyyətin mentalitetini, bazar infrastrukturunun formalaşmasını, bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi təcrübəsinin olmaması, respublikada müstəqil dövlət quruculuğu ilə yanaşı iqtisadi quruculuq prosesinin getdiyini də nəzərə almaq lazımdır.

İqtisadiyyatın normal inkişafı onun dövlət tərəfindən nizamlı şəkildə tənzimlənməsindən çox asılıdır. İqtisadiyyatın maksimum dərəcədə liberallaşdırılması belə dövlətin iqtisadi proseslərin idarə edilməsində iştirakını inkar etmir. Hər bir dövlət özünün maraqları və mənafeyinin olması dövlətin ictimai həyatın bütün fəaliyyət dairələrinə müdaxiləsini zəruri edir. Lakin bu müdaxilənin özünün də müəyyən həddi olmalıdır. Əgər iqtisadiyyat həddən artıq dövlət tərəfindən inhisara alınarsa, bu zaman istər fərdlərin, istərsə də təsərrüfat subyektlərinin məsuliyyət hissi azalır, onların daha yüksək nəticələr əldə etməyə marağı olmur. Çünki dövlət hər kəsin əməyini eyni səviyyədə ədalətli və düzgün qiymətləndirmək iqtidarında deyil.

İqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi sistemi əslində dövlətin iqtisadi həyata təsir dərəcəsini müəyyən etməlidir. Belə bir tənzimləmə sistemi olmadan bazar münasibətlərinin formalaşmasına yönəlmiş fəaliyyət istiqamətlərini səmərəli şəkildə əlaqələndirmək mümkün deyil. Bunu həm Azərbaycan, həm də keçmiş ittifaq respublikalarının mövcud iqtisadi vəziyyəti də bir daha sübut edir.

Hələ bazar iqtisadiyyatının sərt qanunları ilə üzləşməmişdən əvvəl ümid edilirdi ki, inzibati-amirlik iqtisadiyyatının dayaqları sındırılan kimi ölkənin iqtisadi inkişafını təmin etmək mümkün olacaq, istehsalın artımı üçün daxili stimulyaracaq, azad iqtisadiyyat bazarın “görünməz əli” vasitəsilə tənzimlənəcək və dövlətin təsərrüfat həyatına müdaxiləsinə ehtiyac qalmayacaq. Lakin bazar münasibətləri Azərbaycanda tam formalaşmadığına görə bazar elementlərinin iqtisadiyyata səmərəli təsirindən danışmaq hələ tezdir.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi probleminin müxtəlif aspektlərinin öyrənilməsinə iqtisadçı alimlər öz tədqiqatlarında geniş yer vermişlər. Respublikamızın iqtisadçı alimlərindən A.A.nadirov, Z.Ə.Səmədzadə, A.K. Ələsgərov, T.S.Vəliyev, M.M.Allahverdiyev, S.K.Hüseynov, R.M.CƏbiyev, S.İ.Səfərov, H.Y.İsmayılov və digərləri makroiqtisadi tənzimlənmənin müxtəlif istiqamətlərinə dair nəzəri və praktiki əhəmiyyəti olan tədqiqat işləri aparmışdılar. Bu sahədə yazılmış elmi əsərlərin əhəmiyyətini bir daha təsdiq edərək, qeyd etmək lazımdır ki, bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi problemləri respublikamızda hələ kompleks şəkildə tədqiq edilməmişdir.

Respublika iqtisadiyyatını bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə uyğun formalaşdırmaq, cəmiyyətimizdə çoxukladlı iqtisadiyyatı inkişaf et-

dirmək, müxtəlif mülkiyyət formalarının bərabər hüquqlar əsasında fəaliyyətinə şərait yaratmaqla özəlləşdirmə prosesi sürətlənmişdir.

Respublika iqtisadiyyatının inkişafı ilə əlaqədar həyata keçirilən bu tədbirlərin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə dövlət iqtisadiyyatın tənzimlənməsi və onun əsas tərkib hissəsinə xüsusi əhəmiyyət verir. Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində respublikanın iqtisadi dirçəlişində, beynəlxalq əlaqələrin yaradılmasında, idxal-ixrac strukturunda, azad sahibkarlığın inkişafında dövlətin rolu danılmazdır. Müasir dövrdə respublika iqtisadiyyatının bazar yönümünə istiqamətlənməsi şəraitində idarəçilik mexanizminə olan tələbin köklü sürətdə dəyişməsi zəruridir. Qarışıq iqtisadiyyatlı bazar münasibətlərinə keçid, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsini konkret idarəetmə vasitəsinə çevirir. Bizim şəraitimizdə, yəni bazar münasibətlərinin formalaşması dövründə dövlət idarəçilik orqanları tərəfindən proqramladırma yolu ilə xalq təsərrüfatının inkişafına təsiri mexanizmlərindən tam istifadə olunmalıdır.

1. İQTİSADİYYATIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏN- MƏSİNİN MAHİYYƏTİ VƏ ZƏRURULİYİ.

İdarəetmə və ya tənzimləmə, iqtisadi fəaliyyəti lazım istiqamətə yönəltmək, arzu olunan nəticələri əldə etmək məqsədilə insanların obyektlərə və orada işləyən adamlara şüurlu təsir formasıdır.

İdarəetmə prosesi 3 prinsipə əsaslanır:

- 1.Məcburetmə**
- 2.Maraqoyatma**
- 3.İnandırma**

Bu prinsiplər idarəetmə funksiyalarının reallaşdırılmasına xidmət edir və bu sistem təsərrüfat sistemi adlanır.

İqtisadi sferada hüquqi tənzimləmə tətbiq edilən münasibətlər, oxşar xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı üç qrupa ayrılır:

1. İqtisadi fəaliyyət subyektlərinin öz fəaliyyətlərini yerinə yetirdikləri zaman digər subyektlərlə yaranan münasibətlərin iqtisadi və hüquqi cəhətləri.

2. Müəssisənin daxili təşkilinin şərtlərini və qaydalarını müəyyən edən iqtisadi və hüquqi münasibətlər.

3. Bütün cəmiyyətin və özünün mənafeyinin qorunması baxımından iqtisadiyyatı tənzimləyən dövlətin idarəetmə orqanları ilə fiziki və hüquqi şəxsləri arasında yaranan münasibətlər.

İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin subyekt kimi isə iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan bütün hüquqi və fiziki şəxslər çıxış edir. Digər

tərəfdən, dövlət də iqtisadi institutları vasitəsi ilə hüquqi tənzimləmənin subyekti kimi çıxış edir.

İqtisadiyyatın idarəetmə sisteminin idarələri dövlət, ictimai, sosial idarəetmə aparatı və s. təşkil edir . Hakimdiyyət orqanları qanunvericilik, icraedici və məhkəmə orqanlarına bölünür.

Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın idarə olunması və təşkilində tətbiq olunan qərarlar, norma, qaydalar, digər normativ aktlar və s. Milli Məclis (Ali qanunvericilik orqanı) verir.

Respublikamızda icra hakimiyyəti prezidentə məxsusdur. İqtisadi həyata dair normativ aktlar və qanunlar prezident tərəfindən qəbul edilmiş uyğun sənədləri təsdiq edir, onun icrasına nəzarət edir . Prezidentin ali icraedici fəaliyyəti Nazirlər Kabineti tərəfindən həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq İqtisad Məhkəməsi fəaliyyət göstərir. İqtisad məhkəməsi respublikada iqtisadi mübahisələrə baxılmasının ali məhkəmə orqanı funksiyasını yerinə yetirir.

İqtisadi nəzəriyyə elmi iqtisadi sistemin tiplərini belə təsnifləşdirir:

1. Bazar sistemi:

a) azad bazar iqtisadiyyatı (xalis kapitalizm) -18-ci 19-cu əsrlər, xüsusi mülkiyyət, makroiqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi, çoxlu sayda istehsalçı və istehlakçının olması

b) müasir bazar iqtisadiyyatı (müasir iqtisadiyyat) elastik olub, dəyişən daxili və xarici şəraitə tez uyğunlaşmaq

2. Qeyri-bazar sistemi:

a) ənənəvi-geri qalmış texnika və əl əməyinə əsaslanır, iqtisadiyyatın çoxukladlı olması

b) inzibati-amirlik- bütün resurslara ictimai mülkiyyətin olması

Dövlət, müəssisə, firma, sahibkarlıq, istehsalçı və istehlakçılar ölkənin iqtisadiyyatının əsas həlqəsidir. Tapşırıqların qəbul edilməsi ardıcılığı və hər bir həlqə üçün bu tapşırıqlara görə məsuliyyət dərəcəsi planlı iqtisadiyyatla bazar iqtisadiyyatı arasındakı əsas fərqi təşkil edir.

iqtisadiyyatın idarəedilməsinin inzibati-amirlik şəraitində müxtəlif səviyyəli planlara, limitlərə, normativlərə, dövlət sifarişinə, maddi-texniki təchizatı və s. çox üstünlük verilirdi.

Planlı iqtisadiyyatda dövlət strateji planlar tərtib edir ki, sonra da bu planlar onun icraçıları-müəssisələrə çatdırılır. Onlar da öz növbəsində işçilər arasında tapşırıqlar qoyurlar. Əməyin son nəticəsi istehlakçıya təqdim olunur. Müəssisə üçün əsas sifarişçi kimi dövlət çıxış edir və bütün iqtisadi risklər dövlətin üzərinə düşür.

İnzibati-amirlik sisteminə əks kimi çıxış edən bazar iqtisadiyyatı isə mülkiyyətin çoxnövlülüyü, azad rəqabət, xüsusi sahibkarlığın formalaşması, dövlət bölməsinin məhsul istehsalında payının azalması və iqtisadi tənzimləmə üsulları üstünlük verilir.

İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin tarixi əmtəə-pul təsərrüfatının formalaşması, natural təsərrüfatı sıxışdırması ilə (11-ci əsrdən) başlamışdır. IX əsrdən etibarən dövlət iqtisadiyyata nəzarət və onun tənzimləmə funksiyasını daha çox yerinə yetirməyə başladı. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi I dünya müharibəsindən sonra daha da güclənir. Belə ki, dünya iqtisadiyyatı 1929-1933-cü illərdə böhran keçirdiyi dövrdə, dünya iqtisadiyyatı “Böyük durğunluğa“ məruz qaldı ki, bu dövrdə vəziyyətdən

çıxmaq üçün dövlət çox böyük iqtisadi funksiyaları öz üzərinə götürməli oldu. Bu dövrdən 1970 –ci ilə kimi dünya iqtisadiyyatında sosial yönüm gücləndi.

Bu dövrdən klassik iqtisadçıların təlimlərinin zəif cəhətləri üzə çıxdı. Belə nəticəyə gəldi ki, tənzimləmədə bazarın “görünməyən əli” ilə dövlətin görünən əli tamamlanmalıdır. Məhşur Amerika iqtisadçısı Pol Samuelson bazar və dövlət kimi tərəflərdən hər hansı biri olmadan iqtisadiyyatın idarə edilməsini bir əllə əl çalmaq cəhdi kimi qiymətləndirir.

Holland iqtisadçısı Timbergen dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsində ən vacib müddəa kimi göstərir ki, dövlətin qarşıya qoyduğu məqsədlər onun sərəncamında olan vasitələrdən çox olmamalıdır. Yəni dövlət öz üzərinə yerinə yetirə biləcəyindən artıq yük götürməməlidir.

Hal-hazırda Azərbaycan bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gedərək özünün inkişaf modelini müəyyənləşdirir. Bu işdə dünya ölkələrinin inkişaf modellərindən istifadə edilməlidir.

Keçid iqtisadiyyatı şəraitində respublikamızda dövlət tənzimlənməsinə üstünlük verilməlidir.

2. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin metodları və formaları.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin metodları çox cəhətlidir. Ona görə də iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin metodlarını izah etməzdən əvvəl, metodologiya, metod, metodika anlayışlarını bir – birindən fərqləndirmək lazımdır.

Metodologiya – ictimai təkrar istehsalın dəyişilməsi və dərk olunması metodlarının məcmusundan ibarətdir.

Metod – metodologiyanın tərkib hissəsi olub, iqtisadi inkişaf planlarının işlənilib hazırlanması üsullarından biridir.

Metodika – iqtisadi inkişaf planlarının işlənilib hazırlanmasında istifadə olunan fərdi qayda və üsulları, fəndləri əhatə edir.

İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin metodları dedikdə, iqtisadi sahədə baş verən münasibətləri tənzimləmək üçün hüquqi vasitə və üsulların məcmusu nəzərdə tutulur. İqtisadi sahədə qarşıya qoyulan məqsədlərə ən optimal səviyyədə nail olmaq üçün müvafiq sahədə baş verən münasibətlərin tənzimlənməsində metodların düzgün müəyyən olunması və bu münasibətlərə tətbiq olunması böyük əhəmiyyətə malikdir.

Dövlət iqtisadiyyatı tənzimləmək üçün ilk növbədə səhih informasiyaya malik olmalı, onu elmi əsaslandırılmış şəkildə təhlil etməli, şəraitlə bağlı düzgün nəzəri nəticəyə gəldikdən sonra onun hansı metodlarla tənzimlənməsi barədə qərar verməlidir. Buna görə də ilkin informasiyanın alınması və təhlili metodlarına qısa nəzər saldıqdan sonra iqtisa-

diyyatın dövlət tənzimlənməsi metodlarına şərh verək. Belə ki, ilkin informasiyanın alınması və təhlili metodları aşağıdakılardır:

1. Qruplaşdırma metodu - dövlət hər hansı bir problemi həll etmək üçün onu müəyyən qruplara ayırır.

2. Normativ metod - dövlət normalar təyin etməklə normativlər işləyib hazırlayır və bununla da tənzimləmədə onu əsas kimi götürür. Məsələn: minimal əmək haqqı özü bir norma olub digər əmək haqqılar ona əsasən təyin edilir.

3. İndeks metodu - cari ilə keçmişin müqayisəsidir. Məsələn: qiymət indeksinin təyini.

4. Sturukturlaşma metodu - bu zaman dövlət bir məqsədi bir neçə kiçik məqsədlərə bölür ki, buna da çox vaxt “məqsədlər ağacı” deyilir. Yəni problemin həlli xırda məqsəddən daha irisinə çatmağa doğru həyata keçirilir.

5. Sosial metodlar - bunlara sosial problemləri təyin etmək üçün istifadə olunan sorğu, anketləşdirmə, intervyu və s. misal göstərmək olar.

6. Ekspert metodu - bu zaman dövlət həlli riyazi yolla mümkün olmayan problemlərin həllində mütəxəssis rəyindən istifadə olunur.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi metodlarına gəldikdə, bu metodlar 2 əsas əlamətinə görə təsnifləşdirirlər:

1. Təsir xarakterinə görə metodlar: İqtisadi və İnzibati təsir metodlarına bölünür.

a) İqtisadi təsir metodları. Bu metodlar müxtəlif iqtisadi subyektlərin motiv və maraqlarını nəzərə almağa, onlar arasında şərtləri müəyyən etməyə, iqtisadi fəaliyyəti seçməyə və s. imkan verir. Bu metodların

köməyilə: dövlət maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi, güzəştli vergi tətbiqetmə və s. həyata keçirilir. Bu metodlar nəinki fəaliyyət növləri subyektlərinin seçiminə təsir edir, həm də, iqtisadi fəaliyyətin məqsədlərinin onlar tərəfindən formalaşması prosesinə də təsir edir.

b) İnzibati təsir metodları. Bu metodlar hakimiyyət gücünə əsaslanır və aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- qanunvericilik məhdudiyyətləri (ixracın lisenziyalaşdırılması və ixrac kvotalarının tətbiq edilməsi, qiymətlərin dondurulması, sahibkarlıq fəaliyyətinin müəyyən növlərinə lisenziyaların verilməsinin tətbiq edilməsi və s.).

- sahibkarlıq fəaliyyətinin əldə edilməsi üçün birmənalı olaraq müəyyən parametrlərin ödənilməsində iqtisadi subyektlərə məcburi tələblərin müəyyən edilməsi (nizamnamə kapitalının minimum həcmi, işçilərinə minimum əmək haqqı və s.).

- təşkilətmə qaydası, onun tətbiqi və biznesin likvidliyi (sahibkarların dövlət qeydiyyatının qaydaları, onlarla müqavilələrin bağlanması, onlardan vergilərin alınması ölçüsü və müddəti və s.)

2. Tətbiqetmə üsuluna görə metodlar: Birbaşa təsir metodları və Dolayı təsir metodları.

a) Birbaşa metodlar. Bu metodlar iqtisadiyyatın elə tənzimlənməsilə şərtlənir ki, burada dövlət təşəbbüskar qaydada müəyyən edilmiş fəaliyyətləri ona məxsus olan obyekt və resurslardan istifadə edərək həyata keçirir. Birbaşa təsir metodları vasitəsilə dövlətin sosial təminat sistemi işlənilib-hazırlanır və təşkil olunur. Sosial təminat proqramları çərçivəsində - sosial sığorta, sosial yardım kimi həyata keçirilir.

Birbaşa tənzimləmə, həmçinin, vergi (vergilərin tərkibinin və onların ödənilməsi müddətinin müəyyənləşdirilməsi), pul-kredit (pul təklifinin həcmnin və dinamikasının tənzimlənməsi), qiymət (qiymətlərin dondurulması, ayrı-ayrı əmtəələr üçün qiymətlərin müəyyənləşdirilmiş səviyyəsinin təyin edilməsi), dövlətin xarici iqtisadi siyasəti (tarif və kvota sistemlərinin müəyyən edilməsi.) vasitəsilə həyata keçirilir.

b) Dolayı təsir metodları. Bu metodlar hər şeydən əvvəl dövlətin vergi, pul-kredit, büdcə, qiymət, xarici iqtisadi siyasətilə həyata keçirilir.

- vergi siyasətinin instrumentarisi (bu sahədə işlənən alətlər kompleksini) bu halda özünə investisiyaya olan vergi güzəştlərini, əsas kapitalın sürətləndirilmiş amortizasiyasını, xüsusi vergi güzəştlərini daxil edir.

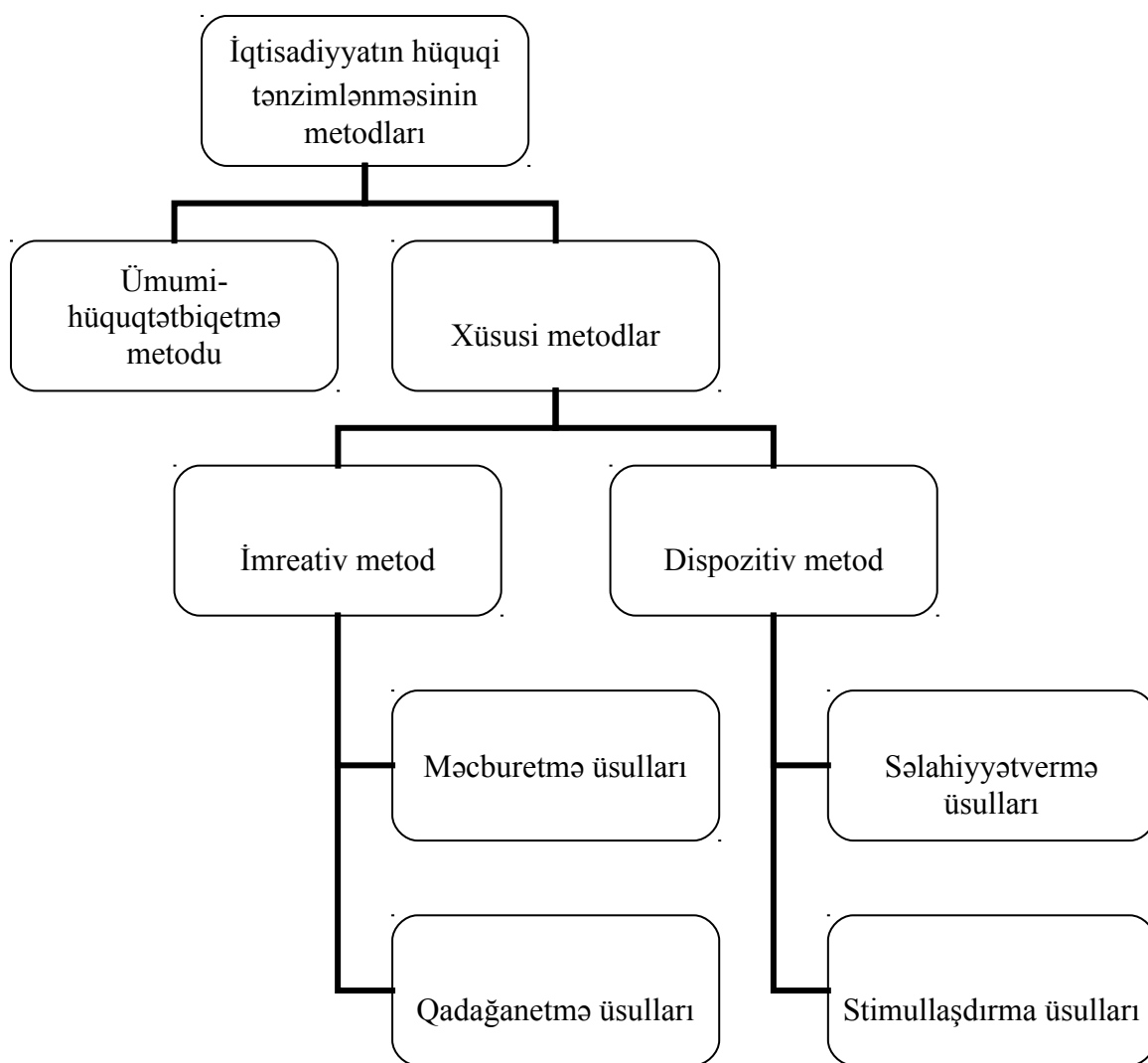
- pul-kredit siyasətinin ən vacib instrumentariləri aşağıdakılardır: fond bazarında dövlət qiymətli kağızları ilə əməliyyatlar, uçot dərəcəsi mexanizmi vasitəsilə kreditin genişləndirilməsi və məhdudlaşdırılması, bankın məcburi ehtiyat normalarının və kreditin uçot dərəcəsinin dəyişdirilməsi, ixrac kreditlərinin sığortalanması, perspektiv sahələrin kreditləşdirilməsi və s.

- büdcə siyasəti çərçivəsində dövlət iqtisadiyyata dolayı təsir üsulu ilə büdcə subsidiyaları, dotasiyaları və digər büdcə ayırmaları vasitəsilə geridə qalmış sahələrin, ölkənin geridə qalmış rayonlarının inkişafı və s. üçün təsir göstərir.

- dolayı metodların köməyi ilə həyata keçirilən qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi qiymətə iqtisadi təsir edən alətləri bazarda tələb-təklif arasında qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə təsir edir.

- xarici iqtisadi əlaqələr özünə ticarət siyasətini, valyuta məzənnəsilə idarəetməni, xarici investisiyaların cəlb edilməsini və s. daxil edir.

Uzun müddətdir ki, hüquq elmində hüquqi tənzimlənmənin metodları araşdırılmasına baxmayaraq, vahid fikir ortaqlığı bu günədək yoxdur. İndi isə iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin metodları ilə bağlı aşağıdakı sxemdə nəzər salaq:

Sxem: İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin metodları.

Sxemdən görüldüyü kimi iqtisadi münasibətləri tənzimləyən hüquqi tənzimlənmənin metodları ümumi və spesifik (xüsusi) metodlara bölünür: Ümumi və ya hüquqtətbiqetmə metodu – hüququ vasitə kimi is-

tifadə etməklə (tətbiq etməklə) iqtisadi münasibətləri tənzimləyən metod; Xüsusi (spesifik) metodlar - imperativ və dispozitiv metodlar.

Yuxarıda göstərilən metodlar ilə yanaşı iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində aşağıdakı formalardan da istifadə olunur:

1. Dövlət sifarişləri;
2. İndikativ planlaşdırma;
3. Strateji planlaşdırma;
4. Proqramlaşdırma;
5. Proqnozlaşdırma.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində bu formaların da nəzərə alınması zəruridir. Tənzimlənmənin göstərilən formalarını şərh edək.

Bazar münasibətlərinə keçid dövrü üçün dövlət tənzimlənməsinin mühüm formalarından biri də dövlət sifarişidir. Dövlət sifarişi məhsul və xidmətlərə ən mühüm tələbatları, kompleks proqram tapşırıqlarını əks etdirir. Azərbaycan Respublikasında dövlət sifarişlərini Nazirlər Kabinetinin tapşırığı əsasında İqtisadi İnkişaf Nazirliyi müəyyən edir və ona nəzarət edir.

Makrosəviyyədə indikativ planlaşdırma II dünya müharibəsindən (1941-1945) sonra istifadə olunmağa başlandı. Bu əsasən Almaniya, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya və Yaponiya kimi inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində tətbiq olunmuşdur. İndikativ planlaşdırma iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin mühüm bir alətidir. Beləki, indikativ planlaşdırma mərkəzləşdirilmiş planlaşdırmanın tam əksi olub, iqtisadi inki-

şafın tənzim olunması üçün dövlət tədbirləri sisteminin məcmusundan ibarətdir.

İndikativ planlaşdırma şəxsi, fərdi təsərrüfatların inkişafı üçün tövsiyyə olunmuş dövlət proqramıdır. Bu proqramın əsas cəhəti isə burada dövlətin “planlaşdırıcı” funksiyasının azaldılmış olmasıdır. İndikativ planlaşdırmanın başlıca vəzifəsi isə dövlət resurslarından səmərəli şəkildə istifadə etməkdir.

Strategiya anlayışı yunan mənşəli söz olub, «generalın məharəti» mənasını verir. Strategiya tarixdə ilk əvvəl hərbi mənada işlənmişdir. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq strategiya iqtisadi məna kəsb etməyə başlamışdır. Məsələn, iqtisadi qanunların qəbul olunmasının strategiya və taktikası, yeni real iqtisadi inkişaf strategiyasının müəyyən edilməsi və s.

Strateji planlaşdırmanın bir qolu taktikanın seçilməsidir. «Taktika» sözü də yunan mənşəlidir. O, hərbi strategiyanın həyata keçirilməsi üçün yaralı olan qüvvələrin hərəkət etməsi mənasını verir. Strateji və taktiki planlaşdırma arasındakı fərqi belə izah etmək olar. Strateji planlaşdırma iqtisadi inkişafda nəyə nail olmalıdır, taktiki planlaşdırma isə necə nail olmalıdır sualına cavab verir. Yəni strateji və taktiki planlaşdırma arasındakı fərq eynilə məqsədlər və vəsaitlər arasındakı fərqləndir.

Strateji xarakterli, vaxtı çətməmiş problemlərin həlli üçün məqsədli proqramlar hazırlanır. Hər bir belə proqram özünə məxsus olan pasporta malik olur. Bu pasportda isə proqramı xarakterizə edən göstəricilər əks olunur.

3. İQTİSADİYYATIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏN- MƏSİNİN MODELƏRİ.

Təcrübə sübut etmişdir ki, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi olmadan inhisarçılığın artması, inflyasiyanın güclənməsi və işgüzar fəallığın aşağı səviyyəyə düşməsi ilə bağlı problemləri həll etmək mümkün deyil. Habelə, cəmiyyətdə gəlirlərin yalnız bazar mexanizmi vasitəsilə bölünməsi sosial ədaləti və sosial müdafiəni təmin etməyə imkan verir. Odur ki, həmin sahələr üzrə dövlətin sosial-iqtisadi proseslərə müdaxiləsi zəruridir. Bu zaman, əsas məsələ dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin optimal həddini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Əlbəttə, aydın məsələdir ki, optimal müdaxilə həddi bütün ölkələr üçün eyni ola bilməz. Bu, ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, sosial-iqtisadi şəraitdən asılıdır. İstənilən halda dövlət iqtisadi inkişaf strategiyasını müəyyənləşdirir və cəmiyyətin inkişaf modelini işləyib hazırlayır. Dövlət hazırladığı iqtisadi inkişaf strategiyasında iqtisadiyyata müdaxilənin həddini müəyyənləşdirir. Bu strategiyani hazırlayarkən dövlət xarici ölkələrin təcrübəsindən də istifadə edir.

Müasir bazar təsərrüfatı rəqabət münasibətləri ilə dövlət tənzimlənmə formalarını özündə müştərək birləşdirərək inkişaf edir. Dünya təsərrüfatı sistemində bazar iqtisadiyyatının inkişafının bir neçə modeli özünə geniş yol açmışdır. Bu modellərin bəzi səciyyəvi xüsusiyyətlərinə baxaq:

Amerikan modeli aşağıdakı cəhətləri ilə səciyyələnir:

a) xüsusi mülkiyyətin iqtisadiyyatda çəkisinin çox olması və üstün mövqe tutması;

b) təsərrüfat qanunvericiliyinin bazar subyektlərinin tam sərbəstliyini təmin etməklə onların dövlət tərəfindən ola biləcək təsirindən qorunması;

v) dövlət tənzimlənməsinin məhdud xarakter daşması və əsasən makroiqtisadi prosesləri əhatə etməsi;

q) əhəlinin bir çox zəruri yaşayış problemlərinin həll edilməsində dövlətin təcrid edilməsi;

d) sosial məqsədlərin həyata keçirilməsinə yönəldilən xərclərin qalıq xarakter daşması; onların işsizlərə və həyat səviyyəsi ən aşağı olan təbəqələrə yönəldilməsi;

e) ümumi milli məhsulda dövlət büdcəsinin xüsusi şəkisinin az olması; sosial məqsədlərə yönəldilən dövlət investisiyalarının və dövlət xərclərinin çəkisinin aşağı olması;

İqtisadi inkişafın tənzimlənməsinin **Türkiyə variantı** sərt bazar qanunlarına əsaslanaraq sahibkarlığa geniş yol verilməsini üstün tutur.

Sosial yönümlü **Almaniya modeli** bazar iqtisadiyyatı modelinin əsas cəhətləri aşağıdakılardır:

a) çox və ya az dərəcədə dövlət sektorunun olduğu qarışıq iqtisadiyyatın mövcud olması;

b) nəinki makroiqtisadi proseslərin, hətta bazar subyektlərinin fəaliyyətlərinin ayrı-ayrı sahələrinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi;

v) dövlət tərəfindən əhəliyə qeyri-istehsal sahəsindəki xidmətlərin pulsuz göstərilməsi, ailə gəlirlərindən asılı olmayaraq cəmiyyətin bütün üzvlərinin bu xidmətdən istifadə etməsi üçün sosial təminat yaradılması,

hər bir vətəndaşa pulsuz təhsil, səhiyyə xidməti alması hüquqlarının həyata keçirilməsinə təminat verilməsi;

q) tənzimlənmənin azad rəqabətin saxlanılmasına, kapitalların olduqca az əllərdə cəmlənməsinin qarşısının alınmasına, yeni təsərrüfat obyektlərinin yaradılmasına yönəldilməsi;

d) işsizlərin sayını minimum həddə çatdırmaqla əhalinin məşğulluğunun tənzimlənməsi;

e) ümumi milli məhsulda dövlət büdcəsinin böyük hissəyə malik olması;

j) iqtisadiyyatın büdcə - maliyyə siyasəti ilə deyil, kredit - pul siyasəti vasitəsilə tənzimlənməsi.

Bazarın bu modeli İkinci Dünya müharibəsindən sonra L. Erxard tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində meydana gəlmişdir. Ona görə də bu modeli çox vaxt alman və ya neoliberal model adlandırırlar.

Sosial- demokratik model - **İsveç modeli**.

Bu modelin əsas cəhətləri sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı model ilə eynidir. Buna baxmayaraq, bu modelin öz xüsusiyyətləri mövcuddur. Sosial - demokratik model üçün dövlət mülkiyyətinin həddən artıq çox olması xarakterdir. Bazar iqtisadiyyatının bu modeli əsasən İsveçdə öz əksini tapmışdır və ona görə də onu çox vaxt İsveç modeli adlandırırlar. Tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində bu modelin bir çox cəhətləri digər Skandinav ölkələrində, eləcə də İspaniyada, Portuqaliyada, Yunanıstanda öz əksini tapmışdır. Bazarın İsveç modeli aşağıdakı cəhətlərlə xarakterizə olunur:

a) əmək münasibətlərinin ümumi milli, ümumi dövlət səviyyəsində tənzimlənməsi (tarif dərəcələrinin, kollektiv müqavilələrin müəyyən edilməsi);

b) dövlətin həyata keçirdiyi sosial siyasətin əhalinin gəlirləri üzrə təbəqələşməsinin azaldılmasını təmin etməsi;

v) ümumi milli məhsulda dövlət büdcəsinin çox olması;

q) dövlətin məşğulluq siyasəti əsasən işçilərin ixtisaslarının artırılması və yenidən hazırlanması hesabına işsizlərin sayının minimum həddə çatdırmağa yönəldilməsi.

Bu sahədə mövcud olan inkişaf modelləri içərisində **Çin modeli** mühüm yer tutur. Məhz bu modelin reallaşdırılması sahəsində yer kürəsinin ən böyük dövlətlərindən biri olan Çin qısa bir müddət ərzində iqtisadiyyatın bir sıra göstəriciləri, ilk növbədə isə artım tempi üzrə dünyada qabaqcıl mövqelərə çıxmış, təqribən 1,25 milyarda bərabər olan əhalisini öz ərzaq məhsulları, ən başlıcası isə taxıl məhsulları ilə nəinki kifayət səviyyədə təmin etmişdir, həm də böyük həcmdə kənd təsərrüfat məhsulu ixrac edən ölkəyə çevrilmişdir.

Yaponiya modeli. Bu model bazar mexanizmində mümkün qəzaları dövlət müdaxiləsinin dəqiq həcmlərinin müəyyənləşdirilməsi, proqnozlaşdırma, dövlət və müəssisələrn danışıqlarında koordinasiya və təsisedici tövsiyələrin verilməsi yolu ilə həll etməyi məqsədəuyğun hesab edir.

Cənubi koreya modeli də Yapon modelinə çox oxşardır. O, ölkə əhalisinin psixoloji həyat səviyyəsində, yüksək əmək məhsuldarlığına əsaslanır.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycan da tənzimlənmə siyasətini həyata keçirmək üçün iqtisadi inkişaf modeli seçmişdir. Bu model sosial cəhətdən İsveç modeli ilə uyğunluq təşkil edir.

4. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İQTİSADİYYATIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ.

Bu gün milli iqtisadi xüsusiyyətləri ənənəvi və yalnız kəmiyyət vahidlərilə ölçülməsi düzgün deyil. Onlar özündə həyat səviyyəsini, iqtisadi artımı, struktur irəliləyişlərini, rəqabət qabiliyyətliyi, bu və ya digər ölkədə həyatın keyfiyyətini əks etdirən bütöv sosial-iqtisadi və elmi-texniki indikator və amillərin məcmuunu daxil etməlidir

Milli iqtisadi müvəffəqiyyətin amillərinə baxılan zaman 3 ən mühüm cəhət qeyd olunmalıdır.

1. Millətin müvəffəqiyyətinin sosial-mədəni zəmini
2. Onun siyasi-təsərrüfat mühitinin vəziyyəti və dəyişməsi
3. Yenidənqurma strategiyası və dəyişməsi

Son zamanların hadisələri bir daha göstərdi ki, iş heç də bazar münasibətlərinə keçməkdə və hökumətin hər hansı programında deyil. Bizim üçün transformasiya prosesinin obyektiv məntiqini başa düşmək və yalnız bunun əsasında dəyişikliklərin baş vermə mühitində Azərbaycanın milli və beynəlxalq maraqlarını, yeni ideaların dərk edilmə qabiliyyətinin şəraitini, davranış kodekslərini, cəmiyyətin texnoloji ukladını, zəruri qurumları və dirçəlişin hərəkətverici qüvvələrini, millətin iqtisadi

mədəniyyətinin ahəngini nəzərə alan uzunmüddətli inkişaf startegiyasını işləyib hazırlamaq zəruridir.

Azərbaycanın əsas mili, marağı ölkənin rəqabət üstünlüyündən bacarıqla istifadə edən və onu daim artıran iqtisadi və texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş dövlətə çevirmək, bunun əsasında xalqın həyat səviyyəsini yüksəltməkdən ibarətdir. Bu reallığın dərkindən onun əməli olaraq həyata keçirilməsinə uzun yol keçir və biz xarici təcrübələri nə qədər tam nəzərə almağa cəhd etsək də burada hazır reseptlər və müvəffəqiyyət düsturları yoxdur.

İndiki dövrdə Azərbaycan makroiqtisadi yenidənqurmanı həyata keçirməyə cəld edir. Respublikada bazar iqtisadiyyatına keçidin konkret yollarının axtarışı gedir. Mülkiyyətin və bazar mübasibətlərinin prinsip-cə yeni subyektlərin formalaşmasının əsası kimi qeyri-milliləşdirmə və özəlləşdirmə kursu götürülmüşdür.

Respublikada bazar infrastrukturunu formalaşdır: kommertiya bankları şəbəkəsi yaranır, burjua ticarəti sürətlə inkişaf edir, sığorta kompaniyaları yaranır. Qiymətlərin liberallaşdırılması həyata keçirilmişdir. Lakin qiymətlərin sərbəst buraxılması hələlik rəqabətin stimullaşdırılmasına və istehsal artımına gətirib çıxarmamışdır.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində tənzimlənmənin əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Antiinhisar siyasətinin həyata keçirilməsi;
2. İqtisadi artımın (inkişafının) təmin olunması;
3. Makroiqtisadi tarazlığın təmin etmək.

Azərbaycan ardıcıl olaraq dünya təsərrüfat əlaqələrinə və beynəlxalq əmək bölgüsünə daxil olmasının zəruri şərti kimi açıq iqtisadiyyat

prinsipini elan etmişdir. Neft resurslarının mənimsənilməsi, neft–kimya, maşınqayırma, energetika, ASK və s. Müəssisələrin tikintisi və yenidən qurulması üzrə xarici transmilli korporasiyalarla böyük müqavilələr bağlanılır.

Bazar iqtisadiyyatında dövlət ölkənin təhlükəsizliyinə və ümummilli maraqların mühafizəsinə təminat məqsədilə Xarici İqtisadi Fəaliyyətin (XİF) dövlət tənzimlənməsini həyata keçirir. Bu baxımdan XİF-in dövlət tənzimlənməsi konkret şəraitdən asılı olaraq müxtəlif metodlarla həyata keçirilir. Bu metodlar isə iqtisadi (tarif) və inzibati (qeyri-tarif) tənzimləmə metodlarına bölünür.

İqtisadi metodlar ilə XİF-in tənzimlənməsi ticarət siyasətinin iqtisadi vasitələrinin tətbiqilə gömrük rüsumlarının, vergilərinin (ƏDV, aksiz vergiləri və s.) gömrük yığımlarının alınmasına əsaslanır. Bu metod müasir şəraitdə XİF-in tənzimlənməsində başlıca rol oynayır və özü də bazar münasibətlərinin tələbinə uyğunlaşdırılır.

İnzibati metodlar ilə dövlət qanunları, qaydaları, normativləri, qadağaları aiddir ki, bununla da dövlət bilavasitə XİF-in subyektlərinə qarşılıqlı təsiri həyata keçirməklə cəmiyyətin maraqlarına uyğun onların müxtəlif tərəfli fəaliyyətlərini reqlamentləşdirir. İnzibati metodlar bir sıra hallarda bazar münasibətlərinin təbiəti ilə ziddiyyət təşkil edir və onların tətbiq dairəsi tədricən məhdudlaşır.

Azərbaycan ardıcıl olaraq dünya təsərrüfat əlaqələrinə və beynəlxalq əmək bölgüsünə daxil olmasının zəruri şərti kimi açıq iqtisadiyyat prinsipini elan etmişdir. Neft resurslarının mənimsənilməsi, neft–kimya, maşınqayırma, energetika, ASK və s. Müəssisələrin tikintisi və yeni-

dən qurulması üzrə xarici transmilli korporasiyalarla böyük müqavilələr bağlanır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid qısamüddətli iş deyil. Söhbət bütün iqtisadi strukturun və sosial münasibətlərin yenidən qurulmasından gədir. İqtisadi islahatların aparılması və suveren Azərbaycanın təşəkkül tapmasının başlanğıcı dərin iqtisadi böhranlarla mürəkkəbləşir. Sənaye və istehlak təyinatlı məhsulların buraxılışı durmadan azalır. Belə şəraitdə sərbəst qiymətlərdən istifadə edilməsi istehlak tələbinin azalmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan inzibati sistemin buxovlarını yalnız indi özündən atır, bazar münasibətləri və onların tənzimləyiciləri isə hələlik yenidən formalaşır. Eyni zamanda respublikada dəyişiklikləri mürəkkəbləşdirən və islahatların gedişini ləngidən totalitarizm vaxtından qalan bir sıra amillər vardır:

- iqtisadiyyatın birtərəfli xammal istiqaməti;
- istehsalın inhisara salınması, iri müəssisələrin dövlət mülkiyyətinə cəmlənməsi, bu azad rəqabətin inkişafına maneə yaradır;
- fərdi, xüsusi sektorun və bazar infrastrukturunun inkişaf etməməsi

Qərbin bazar standartlarını Azərbaycanın konkret şəraitinə uyğunlaşdırarkən ölkənin xüsusiyyətini nəzərə almaq zəruridir. Bu təsərrüfatçılıq və mülkiyyət formalarına, sosial təminatın səviyyəsinin təyin edilməsinə, əmək münasibətləri modelinə, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi dərəcəsinə aiddir.

Şərq və Qərb sivilizasiyanın ənənə və normalarının birləşdiyi Azərbaycan Respublikasında bazarın öz modeli lazımdır. Bu zaman sosial-mədəni amillərin, xüsusilə əhalinin sosial tərkibi, siyasi, hərbi vəziyyəti, milli etnik ənənələr, yaşayış dəyərinin qavranması kimi amillərin vacibliyini unutmaq olmaz. Ənənəvi sosial münasibətlərin yerli institutları – icmalar, yerliçilik, qəbiləçilik və s. güclüdür.

NƏTİCƏ.

Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi probleminin tədqiqi bu sahə ilə bağlı nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malik olan mühüm nəticələr əldə etməyə imkan verir:

1. Mərkəzləşdirilmiş planlı təsərrüfat sistemində əmək kollektivinin istehsal vasitələrinə ögey münasibət göstərməsi nəticə etibarilə dövlət müəssisələrində, gizli iqtisadiyyatın formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Bu cür meyillərin qarşısının alınması isə iqtisadiyyatın liberallaşdırılmasını, təsərrüfat həyatına dövlət müdaxiləsinin məhdudlaşdırılmasını, dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsini və sahibkarlıq fəaliyyəti üçün geniş imkanlar yaradılmasını tələb edir.

2. İnkişaf etmiş ölkələrdən fərqli olaraq, postsosialist ölkələrində, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi spesifik xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, dövlət bir tərəfdən makroiqtisadi prosesləri tənzimləməli, digər tərəfdən də bazar mühitini formalaşdırmalı və onun ayrı-ayrı elementlərinin fəaliyyətinə şərait yaratmalıdır.

3. İqtisadi sistemin mühüm elementi kimi inzibati tənzimləmə üsullarının tətbiqindən tamamilə imtina edilməsi heç bir ölkədə vəzifə kimi qarşıya qoyulmamışdır. Dünya təcrübəsi bir daha təsdiq edir ki, iqtisadiyyatın

tisadiyyatın tənzimlənməsində inzibati üsullardan istifadə edilməsi yalnız iqtisadi əsası olmadığı halda təhkükəli xarakter daşıyır.

4. Dövlətin təsərrüfat həyatına birbaşa müdaxiləsinin mühüm vasitələrindən olan antiinhisar siyasəti iqtisadiyyatın inhisarsızlaşdırılmasını və rəqabət münasibətlərinin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutmaqla, mövcud ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsini, sahibkarların bazara sərbəst çıxışını, məhsul seçimində istehlakçıların sərbəstliyini təmin etməlidir. Antiinhisar siyasəti ölkənin iqtisadi həyatında baş verən dəyişikliklərə uyğun olaraq, mərhələli xarakter daşmalıdır.

5. Bazar münasibətləri şəraitində dövlət sifarişinin tətbiqi dövlətlə (sifarişçi) müəssisə (icraçı) arasında bağlanmış könüllü müqaviləyə əsaslanmalıdır. Bu nəinki müəssisələrin müstəqilliyinə şərait yaradar, həm də dövlət sifarişinin tənzimləyici vasitə kimi rolunu artırır.

6. Dünya təcrübəsi göstərir ki, vergi yükü az olan ölkələrdə iqtisadi artım tempi daha yüksəkdir. Bunu nəzərə alaraq Azərbaycanda vergi yükünün sosial sığorta ayırmaları da daxil olmaqla endirilməsi məqsədə uyğun hesab edilir. Eyni zamanda verginin mühüm iqtisadi alət kimi tənzimləyici və fiskal funksiyalarını bir–biri ilə əlaqələndirməlidir.

7. Dövlət bölməsindən iqtisadiyyatın tənzimlənməsi vasitəsi kimi geniş istifadə edilməlidir. Belə ki, iqtisadi konyukturanın kəskinləşdiyi, depressiya və ya böhran şəraitində xüsusi kapital qoyuluşu azaldığı halda, dövlət bölməsinə yönəldilən investisiyalar artırılmalıdır. Dövlət bu üsulla istehsal həcmının aşağı düşməsinin və işsizliyin artımının qarşısının alınmasına cəhd göstərməlidir.

8. Dövlətin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində məhdudlaşdırıcı siyasəti stimullaşdırıcı siyasətlə

əvəz etməkdən, ixracın strukturunu təkmilləşdirməkdən və son emal mərhələsinin məhsullarının ixracını stimullaşdırmaqdan ibarət olmalıdır.

9. Dövlətin sosial siyasətinin bəşlca istiqamətini əhalinin əmək haqları, təqaüdləri, müavinətləri və digər pul gəlirlərinin real artımı üçün ən əlverişli iqtisadi, hüquqi və təşkilati zəmin yaratmaqdan ibarət olmalıdır. Əmək haqqının tənzimlənməsində birbaşa dövlət müdaxiləsi yalnız büdcə təşkilatları və səhmlərin nəzarət paketi dövlətə məxsus olan müəssisələr üçün saxlanılmalıdır.

10. İslahatların sürətləndirilməsi, iqtisadi və sosial həyatın çevik tənzimlənməsi idarəetmə sistemində köklü dəyişikliklərin aparılmasını tələb edir. Bu da öz növbəsində dövlət idarəetmə aparatının bütün həlqələrində ali və yerli hakimiyyət, sahəvi və funksional idarəetmə orqanlarında təşkilati strukturların yenidən qurulmasında və idarəetmə sistemə yeni məzmun verilməsində nəzərdə tutulur.

Təklif olunun tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi mexanizminin səmərəliliyini yüksəltməyə, mütərəqqi makroiqtisadi tənzimləmə sisteminin formalaşdırılmasına imkan verərdi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.

1. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi.

H.V.Allahverdiyev, K.S.Qafarov, Ə.M.Əhmədov.

Bakı – 2002.

2. Keçid dövründə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi.

İ.A.Əhmədov.

3. www.iqtisadiyyat.com

4. www.azernews.az

5. az.wikipedia.org/wiki/

MÜNDƏRİCAT.

1. Giriş.....	2
2. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin mahiyyəti və zəruriliyi.....	5
3. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin metodları və formaları.	9
4. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin modelləri.....	16
5. Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri.....	20
6. Nəticə.....	24
7. İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	27
8. Mündəricat.....	28